

Krász Lilla: A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon

Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 333 oldal

Krász Lilla témaválasztása önmagában érdekes és figyelemreméltó. Akár aktualitását is megemlíthetjük, hiszen a 21. század hajnalán egyre aktívabbak azok a szülésznők, akik a bábaság intézményét szeretnék feleleveníteni, és az otthoni, a családi körülmények között levezetett szülés mellett érvelnek. Ezek a szülésznők főiskolai diplomával rendelkeznek, mégis magukat bábának nevezik, mint a 19. század végi elődeik, akik szintén oklevéllel a kezükben ragaszkodtak ehhez a megnevezéshez. A maiak szervezete a Bába-Egyesület, mint 1890-ben elődeiké, célkitűzéseikkel a folytonosságot kívánják fenntartani, egy sajátos szerepet őrizni, amely évszázadokat köt össze a jelennel, és amely a fiziológiás beavatkozáson túl a születés misztériumát átélhetővé, közösségivé teheti.

Mit rejt a megnevezés? A bábaság összetett, megkülönböztetett jelentőséggel rendelkező szerepet jelentett az egyén, a családok és a tágabb közösség számára. A meghatározott feladatkörökön túl az emberi életet átfogó, a hagyományok által is meghatározott tevékenységekből, a születéstől a halálig tartó normatív szabályokból, segítségnyújtási mechanizmusokból tevődött össze. Marginális helyzetet felváltó szerepre kell gondolni, amely az élet és a halál mezsgyéjén, az evilági és a természetfeletti világ között, a férfi és a női társadalom, a hatalom és az úgymond nép között közvetített.

A bábaság kapcsán sokan egy periférikus mesterségre, valamiféle csak a női testhez, a szüléshez, akár a tisztátalansághoz, vagy még a tiltott magzatelhajtáshoz kapcsolható női foglalatosságra, esetleg a boszorkányokra asszociálnak először. Pedig a bábaság a 18. század második felében vált az első államilag oktatott, fizetett és ellenőrzött női foglalkozássá, amely a 18. század végén kialakult rétegeivel a 20. század közepéig, az otthoni szülés megszüntetéséig megtalálható volt Magyarország falusi, mezővárosi közösségeiben, de egyes moldvai csángó és román falvakban ma is.

A bábaság volt az első olyan női foglalkozás, amely legális lehetőséget nyújtott az asszonyoknak, később a lányoknak a családi, rokoni közösségből való kilépésre, az önálló kenyérkereső foglalkozás és élet megteremtésére, akár a szülőhelyen kívül, idegen országban, eltérő nyelvű és felekezeti közösségekben. Az első olyan női foglalkozás, amelynek több szintű oktatását a 18. század második felétől fokozatosan kiépítették, és amelyhez anyanyelvi tankönyveket írtak. A bábamesterséget világi és egyházi rendeletekkel, utasításokkal szabályozták, és az állam által meghatározott mértékben bérezték.

Krász Lilla *A bábaság történeti szerepváltozása a 18. században* című disszertációjából készített, tudománytörténeti szempontból is mintaeértékű könyve hatalmas nemzetközi szakirodalmi háttérrel, hazai és külföldi levéltárak forrásaira támaszkodva új alapokra

helyezte Magyarországon a bábaság kutatását. Ezzel kapcsolódott ahhoz az európai művelődés- és mentalitástörténeti irányzathoz, amely a társadalom modernizációjának, a benne végbemenő szakszerűsödés és szakosodás folyamatát szem előtt tartva a bábaság témakörét a társadalmi összefüggések rendszerébe emelte. Ezzel nemcsak kitérítette, elmélyítette, hanem új irányba vezette az eddigi hazai kutatásokat. Felhívta a figyelmet a 18. századi bábaügy közigazgatási, közegészségügyi és demográfiai fontosságára, és arra, hogy a 18. század második felének egészségügyi reformjai, koncepciói, a „szakszerűsítés”, hogyan hatottak nemcsak a bábák társadalmi helyzetére és szülészeti viszonyaink lassú változására, hanem összességében Magyarország társadalmára, egészségügyi állapotára, a falusi, mezővárosi közösségek egészségügyi ismereteire, a születés, az egészség, a betegség fogalmának megváltozására is.

Krász Lilla ahhoz a fiatal történészgenerációhoz tartozik, melynek tagjai eredményesen és hatékonyan éltek a külföldi kutatási lehetőségekkel, így könyvében új kutatási módszereket és eredményeket tud felmutatni. Több évi munkával, lépésről lépésre tárta fel azokat a nemzetközi kapcsolatokat és gyökereket, amelyek végül a 18. század második felében a magyarországi egészségügyi reformokhoz vezettek.

Kötetének első fejezetében, a kutatástörténeti áttekintésben Magyarországon először elemzi a bábaságról szóló nemzetközi szakirodalmat, és értékeli annak eredményeit. Rámutat, hogy az 1980-as évekig az európai bábaság orvostörténeti, illetőleg történeti (társadalom-, jog-, nőtörténeti, történeti demográfiai) feldolgozásai alapvetően a városi bábák életének a bemutatására épülnek. Ez az 1980-as évek végén bővül ki a kultúrtörténeti kutatásokkal, amelyben a bába a testhez való viszony, a népi gyógyászat, a nemek közötti kapcsolatok, a család társadalmi szerepváltozásainak kontextusában jelenik meg, egyúttal a falusi bábák közösségi szerepe felé fordul a figyelem.

„Új fogalmak születnek – szakszerűsítés, fegyelmezés, bürokratizálás, racionalizálás, diszkriminálás és uniformizálás” – ezzel indítja a második fejezetet, melyben feltárja a modernizáció jegyében született angol, francia, porosz és toszkán egészségügyi reformok hatását az osztrák egészségügyi intézkedésekre. Tételesen bemutatja az eltérő gazdasági, társadalmi adottságokkal rendelkező országok reformtörekvéseit, feltárja azokat a személyi utakat és kapcsolatokat, amelyek a Monarchia országaiban, így Magyarországon is, bár késéssel, de megjelentek. „Létezett ugyanis egy geometriai sokszög – állapítja meg – amelyen belül hatások és áthatások működtek”. Könyvének egyik sarkalatos pontja ez, amelyben a Magyarországon bevezetett reformok eredőinek nemzetközi gyökereit vizsgálja. Gondolhatunk itt még az általa részletesen bemutatott holland van Swietenre, Mária Terézia udvari orvosára is, akinek szervező, irányító tevékenysége európai viszonylatban is modern alapokra helyezte a Birodalom egészségügyét, az orvosképzést, és a könyv témájánál maradva, megszervezte az intézményes bábaképzést is.

Úgy vélem, az egészségügyi reformok ilyen szempontú vizsgálatával és tételes végigvezetésével, a hatások és áthatások történeti rendbe illesztésével Krász Lilla új irányt jelöl ki a magyarországi orvostörténetben. Fontos ez azért is, mert a Mária Terézia és II. József-féle közegészségügyet modernizálni szándékozó reformtörek-

véseinek magyarországi hatását és eredményeit csak ebben az összefüggésrendszerben érthetjük meg. Bár sok történeti munka elemezte már a két uralkodónak a felvilágosult modernizáció jegyében fogant, a népességyarapodást, az egészségügy megújítását célzó törekvéseit, ilyen széles ívű, a rendszer működésének technikáját, valamint az azt működtető hivatali szervezet felépítését és a benne szereplő hivatalnokokat, szemléletüket, mentalitásukat is bemutató összefoglalás hiányzott. Mind ezt a Helytartótanács *Departamentum sanitatis*-ába 1783–1790 között beérkezett megyei főorvosi jelentések és a hozzájuk csatolt táblázatos kimutatások formájában elkészített minősítési ívek feltárásával, elemzésével és értékelésével illusztrálja. Egyúttal a szakszerűsítési folyamat kezdőpontját is meghatározza. E levéltári forrástípus lehetőséget nyújtott továbbá a hatalom regisztrációs munkamódszereinek és technikáinak, a szakszerűsödés, az adminisztrációs rendszer kiépülésének és kezdeti bizonytalanságainak, egyenlenségeinek nyomon követésére is. A bábák példáján azt is bemutatja, hogyan, milyen úton és módszerekkel tagolták be ezt a korábban csak a hagyományos keretek között működő és csak a hagyományok által szabályozott foglalkozást a központi állami hivatali szervezetbe, és hogyan jött létre a 18. század végére a bábaoktatás intézményesülése. Mivel Krász Lilla egy speciális forrásbázis, a *Departamentum sanitatis* 1783/84–1790 közötti bábaösszeírásait és klasszifikációit vizsgálta, lehetősége nyílt arra is, hogy társadalomtörténeti szempontból vizsgálja a korabeli egészségügyi viszonyokat és a bábaság szerepét, illetve szerepváltozását a falusi, mezővárosi társadalomban. Ezzel feltárja a bábaság mint az első államilag oktatót, ellenőrzött és fizetett női foglalkozás kialakulásának gyökereit, továbbá annak a folyamatnak a kezdetét, amely során a hagyományos közösségekben megjelent az orvostudomány által elfogadott ismeret és értékrend, jórészt a képzett bába közvetítésével. Ez természetszerűleg együtt járt az elit- és a hagyományos kultúra konfliktusával. A konfliktusok szinterei kiszélesedtek és bonyolultabbá váltak, a közösségek belső körén kívül eső elemként megjelent a sebész, az orvos és a bába. Kenyéririgység, érdekellentét, félelmek, értetlenség, felekezeti különbségek-ből adódó türelmetlenség, vádaskodás, harcok elevenednek meg az iratok lapjain. Ugyanezekkel a konfliktusokkal találkozunk a 19. századi forrásokban is, melyek szinte ugyanebben a formában kísérik végig a bábamesterség történetét a 20. század közepéig.

Az etnográfus számára éppen a fentiekben bemutatottak a legérdekesebbek, de Krász Lilla könyvének is alappilléret képezik az 1783-tól a Helytartótanácsához beérkező bábaösszeírások és az 1786 és 1790 között készített minősítési ívek, az ún. *conduitlisták*. A táblázatos minősítési íveket a vármegyei orvosoknak kellett gyógyító, ellenőrző, és más adminisztratív munkájuk mellett, számukra is új módszerrel, a statisztika segítségével összeállítaniuk. A minősítési ívekbe a bábák személyi adatai kerültek: szolgálati hely, név, születési hely, idő, felekezete, családi állapota, kinél tanult, kinél vizsgázott, milyen alkalmazásban áll, mennyi a fizetése, van-e bizonyítványa és milyen a nyelvismerete. Ha csak ezeket az adatokat ismernénk a 140 bemutatott ívről, akkor is hatalmas ismeretanyaggal rendelkezünk, de a tabellákba bekerült

a bábák szakmai képességeinek, emberi és erkölcsi tulajdonságainak jellemzése is, ahol az egyszerű megjegyzésekből kis történetek, életrajzok kerekedtek ki.

A bábaösszeírásokból és a minősítő ívekből Krász Lilla több ezer bábáról rendelkezik személyi adattal és hivatali minősítéssel, amelyek lehetőséget adtak számára a többoldalú, árnyalt elemzésre, és betekintésre a falusi, mezővárosi társadalom 18. század végi belső világába. Immár történeti adatokkal, tételesen rajzolódik ki a néprajztudomány és az orvostörténet által ugyan korábban már felállított hármasszám alaprétég – parasztbába, cédulás és okleveles bába –, de itt most mindezt a hatalom, a közigazgatás szempontjai szerinti besorolás, minősítés tükrében tanulmányozhatjuk.

A bábaszerep megváltozásának kezdeteinél állunk, és azt a folyamatot szemlélhetjük, amikor írni-olvasni tudó, több nyelvet ismerő, mozgékony, kötelességtudó, konfliktusokat vállaló személyiségek tömege jelenik meg a tabellákon. Azt gondolhatnánk, hogy a sok képzetlen parasztbába, a magas csecsemőhalandóság, a súlyos női betegségek csak az időleges állapothoz tartoznak, és hogy ennyi reform után, néhány évtized alatt az egész birodalomban okleveles, modern, szakszerű tudással, állami ellenőrzéssel és támogatással rendelkező nők töltik be a bábaállomásokat. Tudjuk, nem így történt. A folyamat elindult, az intézményes keretek és feltételek kiépültek. A történeti Magyarország bábaügyét és a 19–20. századi népegészségügyi forrásokat kutatva szembesültem azzal, hogy a 19. század második felében zajló társadalmi viták a magyarországi bábaügy rendezéséről, a szülészeti viszonyok tragikus állapotáról, a minimális ismeretet adó, „gyorstalpaló”, 10 hetes bábakurzusok létrehozásáról, mind-mind a töredékesen megvalósult reformokról, törekvésekről adnak igen szomorú képet. Ezek után nem értékelhetjük eléggé Mária Terézia, majd II. József modernizációs törekvéseit, az oktatás és a hivatali ellenőrzés széleskörű kiterjesztését. Nem az ő hibájuk, hogy megkezdett reformjaik – a bábaügynél maradványok – megakadtak, és éppen a szegényebb falusi, mezővárosi közösségek jelentős részében még 100 év múlva is elkeserítő viszonyok uralkodtak. Krász Lilla érdeme, hogy forrásaira támaszkodva, a reformok pozitív hatásai mellett rámutat a rendszer gyenge pontjaira, az ügyintézés emberi tényezőire vagy egyenetlenségeire is.

Ezekkel együtt a 18. század második felétől a bábaképzés intézményesülése, a hatalom ellenőrzése és szabályozása eredményeként egyre nagyobb számmal jelennek meg a képzett, oklevéllel rendelkező bábák az elmaradottabb területeken is. Sajátos helyzetnek tarthatjuk, hogy a történelmi Magyarország egykori területein – elsősorban a falvakban – az 1950-es évekig megtalálható volt a bábáság minden rétege, az okleveles, a cédulás, a felesketett, az engedéllyel vagy engedély nélkül működő parasztbába, és alkalmi vagy rendszeres segítők, az ún. compók.

A kötet külön értéke, hogy a 18. század végéről feltárt forrásokból a *Függelekben* számtalan összeírást, minősítő ívet és narratív forrást tesz közzé, amit eredményesen aknázhat ki a nálunk is egyre elfogadottabb tudományág, a nőtörténet. A vármegyei főorvosi adminisztrációban, az összeírásokban és a minősítő íveken ugyanis egy női foglalkozás társadalmi egyenjogúsításának és az ezzel járó konfliktusoknak, a hozzá kapcsolódó eltérő előjelű értékítéleteknek, a névtelenségből felbuk-

kanó női személyiségek megjelenésének lehetünk tanúi. Tanult, tanulatlan, írástudó, vagy csak olvasni tudó, esetleg analfabéta parasztasszonyok, mesteremberek feleségei vagy özvegyek, katolikusok, protestánsok, ortodoxok a 18. század végéről – táblázatokba rendezett személyes adatokkal. Asszonysorsok a 18. század végi Magyarországon – írja Krász Lilla, amikor bábaasszonyok által írt, vagy róluk szóló dokumentumokat közöl. Tudásunk általuk és velük lesz teljesebb a 18. század végi falusi, mezővárosi társadalomról.

Deáky Zita

Vonyó József (szerk.) Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan

Tanulmányok Pécs Történetéből 14. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2003.
194 oldal

A történettudományban aligha van még egy olyan terület, ahol a szakszerű és a dilettáns, a profi és az amatőr kategóriák annyira egyértelmű jelentéssel bírnának, mint a helytörténetírásban. Végigpillantva az e témában az elmúlt száz évben megjelent, programadó írások során (Pesty F., Tagányi K., Mályusz E., Vörös K., Gyáni G.), az olvasónak folyamatosan déjà-vu-je van. A lokális elemzések iránt a politikáért rajongó szakma nagyfokú érdektelenséget tanúsít, míg a helyi mestereken gyakran túlságosan bő a kiválasztott kabát. A pécsi konferencia anyaga ellenben azt demonstrálja, ma is vannak kutatók, akik nem hajlandók elfogadni, hogy az a terület, melyen a legeredményesebben lehetne tanulmányozni a társadalom működését, alig kerül a történészkedést mint hivatást őrök látókörébe, s csúszik át csaknem teljes egészében a lelkes, de általában ügyetlen lokálpatrióták kezébe. A létező és a kívánatos kettőssége mindazonáltal a kötet tanulmányainak színvonalában is tetten érhető.

A Vonyó József szerkesztette könyv az 1999 szeptemberében Pécsen megrendezett konferencia előadásain alapul. A konferencia ahhoz kívánt hozzájárulni, hogy a millicentenáriumi összefoglalók írásakor „a Pécsen és a dél-dunántúli régióban a témával foglalkozó kutatóknak, helytörténészeknek fontos elméleti és módszertani ismeretek szerzésére” legyen alkalmuk. (9. o.) Az elhangzott előadások kötetbe szerkesztése mellett a legfőbb érv ugyanez volt: legyen végre egy módszertani segédkönyv, amiből az érdeklődők valamelyes orientációra, forrás- és historiográfiai ismeretre tehetnek szert. „Nem kész recepteket szándékozunk adni, hanem elgondolkodtatni, alaposabb tervezésre, a megfelelő megoldások megfontolt megválasztására sarkallni.” (10. o.)

A kötet négy tematikus részből áll. Az (1.) *Elméleti kérdéseket* (2.) *Nemzetközi kitekintés* követi, majd (3.) *A város- és falumonográfiák kutatásszervezési problémái* c. fejezetben a szervezési, előkészítési feladatok kerülnek terítékre. A könyvet a (4.) *Módszertani problémák* taglalása zárja.

A nyitótanulmányt Bácskai Vera jegyzi,¹ aki európai kitekintésben foglalja össze az elmúlt évtizedek főbb fejlődései tendenciáit a posztmodern jelentette kihívástól kezdve a várostörténet átalakulásáig. A várostörténet fokozatosan integrálódott a társadalomtörténetbe, a lokális anyagok vizsgálata alapján elősegítve a nagy-szerkezetre irányuló tipizálást. A magyar vonatkozásokat illetően viszont óvatosságra int a legújabb megközelítésekkel szemben támasztott, gyakran túlfeszített

1 *A várostörténet újabb dilemmái.* (13–18.)

várakozásokkal szemben, mert egy sor területen máig hiányoznak az interpretációkra kevésbé érzékeny alap kutatások, s először – más tudományterületekkel összefogva – ezeket illene abszolválni. Az antropológiai, mikrotörténeti, kultúrtörténeti megközelítések ugyanakkor nélkülözhetetlenek a város működésének, szerveződésének megértéséhez, de igazán akkor eredményesek, ha integráljuk őket a meglevő és továbbgörgött tudásanyagba.

Historiográfiai áttekintésében Gyáni Gábor a magyarországi várostörténet alakulását mutatja be.² A 19. század végén született városbiográfiáktól indulva elemzi a műfaj súlypontjainak változásait, ahogy a várostörténet a helytörténet öleléséből fokozatosan kitorve, mint „szalonképes részdiszciplína”, a történettudományban elfogadott kutatási területévé vált. E fordulat pozitív hatásai azonban csak részlegesen érvényesültek a városkutatásokban, a túlságosan is a teljességre törekvő szerzőgárdák munkájának eredményeképp az 1980–90-es éveket gyakran túlírt, nem kellően integrált művek fémjelzik. A továbblépést illetően úgy véli, hogy a város szerkezetiségét társadalomtudományos megközelítésben vizsgáló történetírás elérte teljesítőképessége határait, helyette „az antropologizáló városi mikrotörténet” irányába kell a városkutatóknak elmozdulni. A társadalomtörténetben valamelyest járatos és Gyáni Gábort ismerő olvasók előtt e program főbb alaptételei ismertek. Az írás hátralevő részének erénye, hogy az előbb idézett, a laikusok számára talán riasztó közcím ellenére az amatőr városkutató közérthető módon kap munkájához – néhány példával is alátámasztott – elméleti segítséget.

A *Nemzetközi kitekintés* Ö. Kovács József írásával indul.³ Ö. Kovács írása terjedelmileg kilóg a többi dolgozat közül, s mivel számos olyan részletet érint, melyek amúgy nem feltétlen kapcsolódnak a konferencia anyagához, az az érzése támad az embernek, hogy a szöveg esetleg egy nagyobb vállalkozás része, mely most itt talált helyet magának. A szerző kimerítő részletességgel ismerteti a németországi, a városokra és a várossal összefüggő problematikára irányuló munkák egész regimentjét – fókuszban az összehasonlítás –, a historiográfiai előzményektől kezdve a különböző iskolák által felvetett kérdéseken át a polgár fogalmának jelentésváltozásáig. Aki tájékozódni szeretne a német fejleményeket illetően, vagy egy bizonyos irányban szeretne elindulni, de nincs kellő felvérteztsége, azt ez az írás garantáltan útbaigazítja! Deák Ernő Ausztria vonatkozásában végzi el ugyanezt a munkát,⁴ ellenben ő nem annyira egyes szerzőkre és művekre koncentrálna, hanem az ausztriai városkutatás mögött álló intézményrendszer és előadássorozatok bemutatásra helyezi a hangsúlyt. Az írás inkább a historiográfiai és tudányszervezési kulisszatitkok iránt érdeklődők figyelmét keltheti fel, mégis haszonnal olvashatják a gyakorló helytörténészek is: milyen nehézségek, kérdések mentén szerveződik a Lajtán túli várostörténet-írás.

Az egykori Felvidék és Partium–Erdély négy szerzővel is képviselteti magát a kötetben. Elsőként a szlovákiai városkutatások helyzetét ismerhetjük meg Viliam

2 *A városbiográfia és a mikrotörténet.* (19–28.)

3 *Német városi társadalmak az újkorban. Az összehasonlító vizsgálatok lehetőségei.* (31–56.)

4 *Várostörténeti kutatások Ausztriában.* (57–67.)

Čičaj tollából.⁵ Az intézményi háttérapparátus itt kevésbé kerül előtérbe, szemben a várostörténészek vitáival, illetve a középpontban Anton Špiesz városdefiníciójának ismertetésével. A dolgozathoz kiderül, mivel a Felvidék a királyi Magyarország legvárosiasabb térsége volt, a szlovákiai történeti kutatásokban a várostörténet előkelő helyen szerepel. A szövegben található némely bizonytalan részekről mindenestre nem eldönthető, hogy a szerző ironizál, vagy pedig félrefordításról, ill. szerkesztési hibáról van-e szó.⁶ A tanulmány erőssége, hogy lábjegyzetben, a címek magyar fordítását is mellékelve, több mint négy oldal terjedelemben felsorolja a mai kurrens szlovákiai várostörténeti irodalmat. Az más kérdés, hogy amikor olyan címekkel találkozom, melyek pl. a középkori Szlovákiáról, sőt Kelet-Szlovákiáról nyújtanak behatóbb ismereteket, akkor nagy levegőt kellett vennem a továbbolvasáshoz.

Lengyel Tünde (aki a tartalomjegyzékben valamiért Lengyelova-ként szerepel) előadása a koraiújkori mezővárosokra koncentrál.⁷ Čičajhoz képest Lengyel Tünde kevésbé elégedett az otthoni állapotokkal: kevés a jó színvonalú munka, még ma is megkerülhetetlenek a – századfordulós – magyar és német szerzők. Lengyel írásának érdeme, hogy frappánsan összefoglalja a ma Szlovákiában található egykori mezővárosokkal, városhálózattal kapcsolatos szlovák elgondolásokat, fogalomtörténeti problémákat, miközben folyamatosan reflektál a magyar szakirodalomra is, kiemelve Kubinyi András koncepcióját, melynek otthoni adaptációja gyümölcsöző lenne.

Az erdélyi várostörténetben legkedvezőbb helyzetben a szászok vannak, akik képviselői az elmúlt évtizedekben már sajnos német kutatóként jelentették meg műveiket. E munkák hatóköre viszont nem terjed túl a szász területeken – derül ki Pál Judit írásából.⁸ A magyar kutatók profiljában a város nem kapott olyan kitüntetett szerepet, mint a szászoknál, de az elmúlt évtizedekben így is több alapmunka született (pl. Dés – Jakó Zsigmond; Kolozsvár – Szabó T. Attila, Kiss András; Zilah – Kovách Géza). A '90 előtti román munkák legtöbbje az ideológiai ballasztok miatt nem használható, kivételek persze vannak. 1990 itt is fordulópontot jelent, legfontosabb fejlemény az RTA égisze alatt Nagyszebenben létrejött Romániai Várostörténeti Bizottság, mely több alapkutatást is elindított és a szakmai nyilvánosság feltételeit is próbálja biztosítani, változó hatásfokkal. Az elmúlt 15 év vitathatatlan eredményei ellenére a szerző szerint mind az összromán, mind az erdélyi magyar várostörténet-írás „válaszút előtt áll: megmarad-e a hagyományos helytörténet szintjén, vagy képes új módszerek és szemlélet átvételével magát megújítani?” (93. o.) A Pál Judit-féle fonalat továbbvive, Fleisz János beszámol a romániai kutatósszervezés hétköznapi nehézségeiről, a szakemberhiányról, a források nehéz elérhetőségéről, az írás közben felmerülő dilemmákról (román vagy magyar történetet

5 *A szlovákiai várostörténeti kutatás állapota és problémái.* (69–78.)

6 A legfeltűnőbb: „A történészek vitái két nézőpontra alapultak. Az első a klasszikus, hagyományos jogi alapokat vette figyelembe, a másik a konvencionális hozzáállás.” – sajnos a folytatás sem derít fényt ezek mibenlétére. (vö. 70. o.)

7 *A koraiújkori mezővárosok kutatásának problémái Szlovákiában.* (79–85.)

8 *Várostörténeti kutatások Erdélyben a második világháború után.* (87–94.)

írjak?, a történeti régiók definiálásának nehézségei), majd a Nagyvárad-projektben alkalmazott munkamegosztást ismerteti.⁹

A harmadik részt Vonyó József tanulmánya nyitja,¹⁰ melyben a szerző általános kritikáját adja az 1990 utáni településmonográfia-írás gyakorlatának. Neveket diszkréten ugyan nem említi, de diagnózisa helytálló: gyakran presztízszempontoktól vezérelt megrendelők és üzletet szimatoló, továbbá a csak lelkesedésükre hagyatkozó szerzők jellemzik az elmúlt 15 évet (is). Vonyó vázolja a kutatócsoport szervezésének előnyeit, mely fohász remélhetőleg elhallik a potenciális megrendelőig. Azt is nyomatékosítja, hogy a megrendelő legyen tisztában azzal, hogy mit is akar: népszerűsítő olvasókönyvet szeretne vagy szaknyelven írt szakmunkát. A kétféle szerencsés esetben nem feltétlenül zárja ki egymást, de ezen alapkérdés tisztázatlansága még egy amúgy jól végiggondolt összefoglalót is egyenetlenné tehet. A monográfiaíráshoz Vonyó József javasolta kritériumok és szempontok hasznos segítségét jelenthetnek az orientációban, bár az így az időben, térben és a forráshasználatban megcélzott totalitás színvonalas elérését a valóságban én csaknem lehetetlennek tartom. Jól hasznosulhat ellenben az a mellékletben közölt összeállítás, melyben a szerző a településtörténeti munkák részegységeihez ad pontokba szedett ötleteket. (112–119. o.)

Feiszt György a Szombathely-monográfia elindításának körülményeit ismerteti,¹¹ miközben némi iróniával tekint vissza az elmúlt évtizedekre, amikor a megrendelő településen zajló, a népszerűsítés vagy szakmaiság körüli vitákban még a pártbizottság véleményére is tekintettel kellett lenni, – utóbbi szerencsés esetben legalább igazodott a helyi adottságokhoz. Így volt ez a vasi megyeszékhelyen is, „[a] patriotizmust nem szívlelő történelemszemléletnek kapóra jött a pogány kultuszok felelevenítése. Szombathelyen közel négy évtizeden keresztül gyakorlatilag csak »Savaria-kutatás« folyt.” (126. o.) Az új, első kötetével 1998-ban debütált Szombathely-monográfia előmunkálatai 1992-ben kezdődtek; az írás befejező része hasznos információkkal szolgál a kivitelezés megtervezéséről, a részkutatások összehangolásának mikéntjéről. Szintén a településmonográfia elkészítésének folyamatát osztja meg az olvasóval Halász Imre, a 2000-ben megjelent Zalakaros-kötet szerkesztője.¹² Zalakarosról sajnálatosan kevés levéltári forrás maradt fenn, a munka során ez volt a legfőbb akadály. Ez az írás leginkább az erre a kihívásra adott válaszok miatt tanúságos, hiszen sok gyakorló monográfus küzd hasonló problémával. A írás végén a függelékben megtaláljuk a Zalakaros-kötet tartalomjegyzékét.

A *Módszertani problémák* című blokkban a témákat tekintve széles a kínálat. Petrovics István a Temesköz–Bánság–Bánát szavak jelentéstörténetét és a középkori Temesvárra vonatkozó forrásanyagot elemzi kiérlelt, alapos tanulmányában.¹³

9 *A várostörténeti kutatások mai problémái Romániában.* (95–100.)

10 *Szempontok a város- illetve községtörténeti monográfiák elkészítését szolgáló alap kutatás megszervezéséhez.* (103–121.)

11 *Szakmai, lokálpatrióta és politikai érdekek ütközése a várostörténeti monográfiák készítése során.* (123–128.)

12 *Zalakaros város monográfiája.* (129–140.)

13 *Módszertani problémák a középkori Temesvár történetének kutatása kapcsán.* (143–160.)

Germuska Pál írásában végigveszi mindazon forrásokat, melyek a 11 ún. „szocialista város” kutatásakor megkerülhetetlenek ugyan, de vagy nem ismertek, vagy pedig lelőhelyük nem közismert.¹⁴ Áttekinti az állampárt döntéshozó testületeinek, a kormányzerveknek, közigazgatási apparátusnak és a nagyvállalatoknak az iratanyagát, illetve saját tapasztalatai alapján ismerteti, hogy az egyes részterületek anyagai mely fondokban és mekkora eséllyel található meg. Hacsak nem semmisültek meg, a legtöbb állag ma már a MOL gyűjteményét gazdagítja, ez alól jóformán csak a BM iratainak mindmáig át nem adott része kivétel. Ezenkívül saját műhelye, az '56-os intézet gyűjteményeit is bemutatja.

Várady Zoltán egy közismert, de a helytörténeti kutatásokból gyakorlatilag ki-felejtett forrástípusra, a vármegyei nemesi közgyűlések jegyzőkönyveire hívja fel a figyelmet Tolna megye példáján.¹⁵ Mivel a közgyűlés munkája a vármegye életének csaknem minden területére kiterjedt (pl. adók, nemes és nemnemes összeírások, egészségügy, iskolák felügyelete, vámok stb.), a mutatózott jegyzőkönyvekben pedig településekre is kereshetünk, eredményesen egészíthetjük ki a sokszor szegényes községi anyagokat. Várady hat nagyobb irányt jelöl meg, melyek mentén jól használhatók a közgyűlési jegyzőkönyvek: 1. hivataltörténet, 2. gazdaságtörténet (adók, közmunkák, kereskedelmi engedélyek), 3. a nemesség rétegződésének vizsgálata, 4. mint a helytörténeti források, utalások gyűjteménye, 5. hadtörténet (a csapatmozgások, hadtáp szervezése és katonaaállítás; rendszet), 6. egyháztörténet (pl. az egyházi birtokosok érdeklődései a világiakkal).

A zalakarosihoz hasonló problémák jelentkeztek Zalalövő monográfiájának elkészítésekor is; a községi iratanyag nagymérvű pusztulása miatt a szerző által másodlagos forrásoknak nevezett anyagokra fontos szerep hárult.¹⁶ A 20. századi anyagokból Káli Csaba az 1945/46-os évekből a SZEB és a Vörös Hadsereg számára készített beszámolókat, a Bodor Antal szervezésében a '20-as években szétküldött közigazgatási tájékoztató lapokat, választói névjegyzékeket, bírósági iratokat, cégjegyzékeket és a koalíciós idők pártjainak anyagait használta eredményesen. Mivel ezen irattípusok gyakorlatilag az ország valamennyi településéről rendelkezésre állnak, elsőrendű forrássá lépnek elő a helytörténeti kutatásban.

Aradi Gábor az előbb említett Bodor-féle adatgyűjtésnek szenteli írását.¹⁷ A néprajzi és a mezőgazdasági múzeumban őrzött anyagok forrásértéke méltán állítható párhuzamba az 1828-as összeírással. A hat kérdőpontban vizsgálódó minisztérium kérdőívéből a piachelyeken túl az adott község intézményrendszeréről, gazdasági helyzetéről és népességi viszonyairól is átfogó képet kaphatunk. A szerző a továbbiakban ismerteti Bodor Antalnak a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban őrzött hagyatékát is. A hagyaték rendszerezett, de eddig alig került felhasználásra, pedig valóságos kincsesbányája lehetne a településszintű kutatásoknak.

14 *A magyarországi szocialista városok 1945 és 1990 közötti történetével kapcsolatos kutatási problémák.* (161–170.)

15 *A nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek felhasználásának lehetőségei a helytörténeti kutatásban.* (171–176.)

16 *Zalalövő 20. századi történetének másodlagos levéltári forrásai.* (177–182.)

17 *A községi monográfia néhány speciális forrása a két világháború között.* (183–194.)

Mivel konferenciakötetről van szó, az írásokon nem kérhető számon olyan kérdések kifejtése, melyek magva fellelhető ugyan, de amelyek kidolgozottabb tanulmányokat igényelnének. A szerzők már megjelent munkák összeállítása közben szerzett tapasztalataikat osztják meg, historiográfiai áttekintést nyújtanak, vagy pedig bizonyos forrásokra szeretnék a figyelmet felhívni. Mégis van egy kis hiányérzetem. Egyrészt, hogy a helytörténet mint a mikrotörténeti *közösségrekonstrukció* lehetősége alig-alig jelenik meg a tanulmányokban. Lehet, hogy ez csak annak köszönhető, hogy a helytörténet valamennyi szerző írásában alapvetően várostörténetet jelent, a városok közösségrekonstrukciója pedig – méretüknél fogva – sokkalta nagyobb energiabefektetést kíván, mint a falvaké. De a falvak ilyen szempontú feldolgozása is jóformán teljességgel hiányzik. A közösségrekonstrukció egy másfajta, demográfiai alapozottságú kutatói programot feltételez, melynek kibontása a kevésbé állhatatos kutató számára hiábavaló türelemjátéknak tűnhet, és látszólag a megrendelő önkormányzat és a helyiek érdeklődésével is kevésbé vág egybe. Ennek ellenére úgy vélem, hogy valahol minden monográfiának ezt kellene végső célként megjelölni, amiből a forrásadottságok, a szerzők felkészültsége, a megrendelők kívánságai stb. tükrében lehetne engedményeket tenni. A kronologikus rendben szerkesztett, „az ősidőktől napjainkig” típusú vállalkozások helyett ideje lenne arra helyezni a hangsúlyt, hogy – a források nyújtotta keretek között – feltárjuk az adott közösség szerveződésének mikéntjét, megismerjük a hétköznapok világát (ami sokkal több annál, mint amit a néprajz a népszokások alatt ért, de nem egyenlő a helyi lapokban történő tallózással sem), a helyi társadalom működésének kereteit, az egymást követő generációk építkező munkáját. Az is bizonyos, hogy ez a munka nem végezhető el egyik napról a másikra, mert szisztematikusan végigvitt alap kutatásokra van szükség, melyek első részeredményei is évek múltán jelentkeznek majd. Ha viszont azt tekintjük a helytörténet fő feladatának, hogy alapjául szolgáljon a helyi identitás erősítésének, akkor hosszútávon a közösségtörténet sokkal inkább segíti e hivatás kiteljesedését, mint csupán a települést ért csapások bemutatása, vagy a helyi hírességek elmaradhatatlan arcképcsarnoka.

Előbbiekhez kapcsolódik másik észrevételem, amely a könyv funkciójával kapcsolatos. Az előszóban megcélzott feladatra, hogy kézikönyvként szolgálja a helytörténészek munkáját, e kötet jelentős részben nem alkalmas. Nem is lehet, mert a konferenciakötet mint műfaj ezt nem teszi lehetővé, legyen mégoly jól is szerkesztett; ötletadó segédletként viszont jól hasznosítható a hétköznapok során. A tanulmányok jelen formájukban a helytörténészek körében is feltételezik egy evidenciaszámba menő elméleti és tárgyi tudásanyag előzetes meglétét, ami ugyanakkor mint a szerzők bíráló sorai is jelzik, koránt sincs így. A kézikönyv-funkció eléréséhez ezért a módszertani részben mindenképpen hasznos lett volna egy vagy két didaktikus formában közzétett előadás arról, hogy hogyan épül fel egy levéltár, melyek a forráskritika alapvető szempontjai, hogy a kronologikus rendszerű adatközlés miért nem egyenlő történetírással stb., bármennyire is triviálisnak tűnnek e szempontok.

Nem állhatom meg, hogy a könyvről mint könyvtáram új darabjáról is szóljak. Sajnos, jelen kötet sem lóg ki a csekély összegből, de igénytelenül létrehozott munkák sorából. A műfaj ellenére a tanulmányok a várható kézikönyv-funkció miatt egy sokkal igényesebb, legalább keménytáblás kivitelű érdemeltek volna. Saját példányom, bármennyire is óvatosan fogtam kezembe, már az első érintéskor szétesett. A külső lazaság a szerkesztésben is visszaköszön: a tanulmányok szerkesztői egységesítése nem történt meg, legalább négyfajta hivatkozási, illetve bibliográfiai eljárás fedezhető fel a kötetben. Ezt a szerkesztő az előszóban – vélhetően a szükségből érényt kovácsolva – mint további módszertani segédeszközt védelmezi, a kötet fényét mindazonáltal nem emeli.

Horváth Gergely Krisztián

Tomka Béla: Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában

Osiris zsebkönyvtár, Osiris, Budapest, 2000. 152 oldal

Tomka Béla könyve a 20. századi magyar családtörténet elemzésére vállalkozik, mégpedig a nyugat-európai folyamatok összehasonlításával. A kötet hat fejezetből és e fejezetekhez szorosan kapcsolódó (közel a kötet egy ötödét kitevő) táblázatokból épül fel. Már a fejezetcímek áttekintéséből is kiderül, hogy Tomka nem egy, a széles értelemben vett családtörténet megírására törekszik. Sem a – ma talán divatosabbnak számító – a családhoz, mint intézményhez tapadó kulturális és ideológiai jelentések változásának elemzését, sem a 20. századi magyar család hétköznapijainak változását nem vizsgálja. E helyett a demográfia és a családszociológia eszközeivel és mutatóival megragadható változások érdeklík elsősorban. Így, bár a könyv más kutatások eredményeire épül, mégis eleddig jórészt feltáratlan területet jár be. Habár a magyar családtörténeti–történeti demográfiai irodalom jelentős eredményekkel rendelkezik, vizsgálataiban eleddig ritkán merészkedett el a 20. századig, a kutatások súlypontját mai napig is a 18–19. századra vonatkozó vizsgálatok jelentik. A demográfia és a családszociológia pedig mostanáig kevés érdeklődést mutatott a hosszú időtávú, történeti vizsgálatok iránt.

A könyv szerkezete világos és jól áttekinthető. A család egy-egy aspektusát kifejező változók elemzéséből felépülő fejezetek struktúrája és gondolatmenete azonos. Először az általános nyugat-európai fejleményeket tekinti át, majd a különböző nyugat-európai országok adatait veti össze. Ezt követi a vonatkozó magyar adatok ismertetése, majd végül mindegyik fejezetet a nyugat-európai és magyar adatok összehasonlítása zárja. Ebben a szerkezetben tehát az első fejezet a család demográfiai alapjait, a fertilitás (termékenység) és mortalitás (halandóság) változásaiban vizsgálja. A második fejezet a házassági szokásokat elemzi az első házassági életkor, valamint az élethossziglani cölibátus mutatóin keresztül. A harmadik fejezet a háztartások szerkezetében bekövetkezett változásokat tekinti át az átlagos háztartásnagyság mutatóján keresztül. Az ötödik fejezet a házastársak közötti viszony átalakulását, elsősorban a nők helyzetének megváltozását vizsgálja. Az itt felhasznált mutató a női foglalkoztatottság mértéke. A hatodik fejezet a családformák pluralizálódását tárgyalja a válások számarányának és a házasságon kívül született gyerekek arányának vizsgálatával. Egyedül az utolsó, a gyerekek helyzetét vizsgáló fejezet nem épül egy vagy néhány kitüntetett mutató vizsgálatára. Ebben a fejezetben azt vizsgálja, hogyan változott meg a társadalom viszonya a gyermekekhez a 20. század folyamán, ehhez pedig a gyermekekre vonatkozó szociálpolitikai intézkedések (anyasági támogatások és a családi pótlék megjelenése), illetve a gyermekgondozó intézmények (bölcsődék, óvodák) szerepét elemzi, továbbá a gyermeki jogok fejlődését hasonlítja össze.

A kötet zárófejezete összefoglalja az egyes fejezeteket lezáró elemzéseket és összegzi a különböző mutatók alapján levonható következtetéseket. A szerző központi kérdése, hogy a 20. században (egészen pontosan 1910 és 1990 között) konvergált, avagy divergált-e a nyugat-európai és a magyar családfejlődés. A konvergencia és divergencia – a könyv alcímében is szereplő – kifejezések használata itt nem egyszerűen a recenzens tudományoskodását jelzi. Az egész kötet érvelése, az összehasonlítás menete a kiválasztott mutatók, illetve az általuk alkotott hosszú távú trendek statisztikai értelemben vett közelségén illetve távolságán nyugszik.

Mivel a munka gondolatmenete elsősorban a kiválasztott mutatók elemzésén alapul, a könyv és az érvelés szerves részét alkotják a kötet végén közölt táblázatok. Ezek tartalmazzák a kiválasztott változók értékeit tízéves bontásokban, Magyarországon és az elemzésbe bevont tizenhárom ország tekintetében. A munka gondolatmenete csupán a táblázatokat olvasva is rekonstruálható, hiszen a kötetet egy mondhatni „szuper” táblázat zárja, amelynek értékeit a megelőző táblázatok alapján számította ki a szerző, és benne a konklúzióhoz hasonlóan a közeledés vagy távolodás mérlegét vonja meg. Ez az utolsó táblázat ugyanis a korábban felhasznált mutatók magyar adatai mellett közli a megfelelő nyugat-európai átlagokat, továbbá a nyugat-európai szórást (ami a Nyugat-Európán belüli konvergenciát vagy divergenciát mutatja), valamint egy speciálisan kialakított mutatót az ún. standardizált magyar adatot, amely a következőképpen jött létre: „a magyar adatból kivonjuk a megfelelő nyugat-európai átlagot, majd elosztjuk a nyugat-európai szórással. E szám nullától való eltérése mutatja a nyugat-európai adatoktól való eltérés mértékét” (14.) (az eltérés irányát az érték negatív vagy pozitív volta jelzi). E statisztikai eljárás értelme az volt, hogy a nyugat-európai országok egymástól is eltérő fejlődési irányai ne befolyásolják az összehasonlítást. Lényegében ezekből az értékekből vonja le Tomka, hogy a magyarországi fejlődés mikor és milyen mértékben közelíti meg a nyugat-európaiakat. Az így kapott értékekből a magyarországi családfejlődés három szakaszát különíti el, amiből végeredményében a 20. századi magyar társadalom egy eredeti narratívája jön létre. E szerint a század közepéig tartó első szakaszban a magyar társadalom a nyugat-európai társadalmakhoz hasonló utat járt be. Lényegében minden kiválasztott mutató ugyanabban az irányban változott Magyarországon, mint annak nyugat-európai megfelelője, és a különbségek is csökkentek. Az ötvenes években azonban megtört a hasonulás folyamata. A hatvanas évek közepéig tartó második periódust egy „egyensúlyi helyzet” jellemzi, amikor a távolság se nem nő, se nem csökken. Egyes folyamatok (mint pl. a gyermekhalandóság csökkenése) terén a távolság csökkent, máshol azonban újra növekedésnek indult. A harmadik, az 1990-ig tartó időszakot pedig egyértelműen a divergencia jellemzi, Magyarország távolodott Nyugat-Európától. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy Nyugat-Európában felgyorsultak a változások, ami elsősorban a hagyományos értelemben vett családi intézmény felbomlását jelentette. Nőtt a válások és csökkent a házasságkötések száma, ennek következtében – bár csökkent a termékenység – nőtt a házasságon kívül született gyermekek aránya, és összességében előtérbe kerültek az együttélés nem hagyományos formái. A különbség növekedésének másik oka azonban az volt,

hogy míg Nyugat-Európában tovább javultak a mortalitás mutatói, addig Magyarországon ez a javulás megállt, a férfiak életkilátásai pedig egyenesen romlottak.

A munka bevezetőjéből kiderül, hogy a kötet által megfogalmazott kérdésfeltevés szorosan kapcsolódik Hartmut Kaelble német társadalomtörténésznek az európai társadalomfejlődésről kifejtett nézeteihez. Ehhez képest véleményem szerint nem elegendő, hogy a bevezető két bekezdésében mutatja be Kaelble elképzelését. Igaz ugyan, hogy a német társadalomtörténész két hivatkozott munkája részben magyarul is olvasható.¹ Azonban nem állíthatjuk, hogy Kaelble nézetei a történelmi köztudat szerves részét alkotnák; ráadásul Tomka kötete a – minden bizonnyal – szélesebb olvasóközönségnek szánt Osiris zsebkönyvtár sorozatban jelent meg. Természetesen itt sincs hely ezen elmélet részletesebb bemutatására, mindössze csak arra vállalkoznék, hogy a magyarul megjelent részletek ismeretében értékelném, hogy mennyire kapcsolódik Tomka munkája ehhez az átfogóbb elképzeléshez.

Kaelble kiinduló tétele, hogy a kilencvenes évekre Nyugat-Európa már nemcsak egy politikai közösség, hanem a nyugat-európai országok társadalmi valójában is egy egységes és sajátos európai társadalmat alkotnak. Ennek magyarázata pedig az, hogy az európai társadalom egy sajátos, az USA-tól és Japántól eltérő modernizációs utat járt be, és a 19–20. században Európa országaiban egész sor közös társadalmi vonás alakult ki. Kaelble hat ilyen jellemzőt azonosít. Az első a nukleáris szerkezettel, a viszonylag kései házasságkötéssel és az erősebb családi intimitással jellemezhető európai család. A második az ipari társadalom, ami jellemzően csak Európában alakult ki. Harmadik pontként említi, hogy Európában egyedi, máshol hiányzó „civil társadalmi miliók” alakultak ki. (Négy ilyen milióként a polgárit, a proletárit, a kispolgárit és a parasztit azonosítja). Az ötödik jellemző, hogy Európában az urbanizáció kisebb ütemű és léptékű volt, mint pl. az Egyesült Államokban. Sőt, mára már Európa vált a legkevésbé városiasodott régióvá. Ehhez szorosan kapcsolódó európai jellegzetesség a közepes méretű városok sűrű hálózata. Utolsó jellegzetességnek a tömegfogyasztás sajátos európai mintáját tekinti. E szerint az európai tömegfogyasztás az amerikaihoz képest ugyan megkétszerezte, csak a második világháború után alakult ki; azonban a világ többi részétől eltérően voltak gyökerei a nyugat-európai társadalomban, és nem tekinthető csak az amerikai modell átvételének.

Kaelble úgy véli, hogy a sajátos nyugat-európai társadalom kialakulása mögött az iparosodást, a jellegzetes ipari társadalom lassú és hosszú távú kialakulását kell látni. Szerinte azonban nem csak egyszerűen hasonló utat jártak be az európai társadalmak, hanem jellemzően a második világháború végétől kezdődően annyira lecsökkentek az Európán belüli különbségek, hogy mára már lehetséges egy egységes nyugat-európai társadalomról beszélni. Ezen egységesülés magyarázatát Kaelble

1 Hartmut Kaelble: Útban egy európai társadalom felé. Nyugat-Európa társadalomtörténete, 1880–1980. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Aula, Budapest, é. n. [1995] 161–170. valamint uő: Európa sokfélesége és az európai társadalom felé vezető út. In: Lengyel György – Nagy Beáta (szerk.) *Az európai integráció társadalmi feltevélei és hatásai*. Aula, Budapest, 2000. 11–50.

két folyamatban véli megtalálni. Az egyik folyamat gazdasági, a reálbérek és ezzel összefüggésben az életszínvonal töretlen és történetileg egyedülálló fejlődése, ami az '50-es és '70-es évek között egész Európára jellemző volt. A másik pedig egy kulturális, politikai folyamat, amelyet „Európa demokratizálódásaként” határoz meg, és amely a társadalmi gondolatok, modellek, valamint az életmódok növekvő cseréjét és hasonulását eredményezte.

Jól látható tehát, hogy Kaelble egy nagy ívű, a társadalom sok szféráját átfogó koncepciót fogalmaz meg az európai társadalmak egységesüléséről. Alaptéziseinek megfogalmazása idején koncepciójából már csak politikai okokból is kimaradtak a kelet-európai országok. Mindenképpen izgalmas tehát arra a kérdésre keresni a választ, hogy Magyarországnak hol a helye ebben az általános európai fejlődésben. Tomka a kötet bevezetőjében említi, hogy ő erre a nagy társadalomtörténeti összehasonlító elemzésre vállalkozik, aminek az első terméke a jelen kötet. Ebben a nagy ívű összehasonlító elemzésben logikus és helyes kiinduló pontnak látszik a család intézményével kezdeni a vizsgálatot. A családot tekinthetjük a társadalom olyan alapvető, legelemibb alkotóelemének, amely meghatározza alapszerkezetét. Ráadásul Kaelble is első közös jellemzőként említette az európai családot. Véleményem szerint, azonban más tényezők gyengítik e választás előnyeit. Kaelble maga is hangsúlyozza, hogy az európai család a 20. századra inkább már csak történeti örökség. „A 19. század végén és a 20. században az európai család modellje Európában mindenütt elterjedt, ugyanakkor elveszítette néhány jellegzetes vonását.”² A 20. századra inkább pont az európai családforma felbomlása a jellemző, amely során nem annyira a közös vonások, hanem pont a különbségek növekedése nyer teret.

A másik nehézség számomra abból adódik, hogy Kaelble modernizációs elmélete egy jellegzetesen makroszintű magyarázó modellt, mégpedig abban az értelemben, hogy a közös jellemzők kialakulása mögött egy alapvető, általános folyamatot feltételez, az ipari társadalom jellegzetes nyugat-európai fejlődését. Így ez az összehasonlítás előfeltételezi, hogy a 20. században Magyarországon – hol lassabb, hol gyorsabb ütemben – de ugyanez a társadalomfejlődés játszódott le. E nagyszabású vizsgálat első lépésének tehát annak kell(ene) lennie, hogy eldöntsük, e makrofolyamat meglétét elfogadhatónak tartjuk-e Magyarországra nézve.

Nemcsak a munka egyes fejezeteire, hanem a kötet egészére is jellemző a módszeresség és következetesség. Így azt nem csak a családtörténet iránt érdeklődő specialistáknak érdemes kézbe venniük, hiszen jó alkalmat teremt az összehasonlító módszerrel és a történeti szociológiával kapcsolatos tanulságok levonására.

Tomka többször hangsúlyozza a bevezetésben, és a kötet címéből is kiderül, hogy a szerző határozottan és vállaltan összehasonlító történeti elemzésre vállalkozik. Joggal ismétli meg a Marc Bloch által még a múlt század húszas éveiben megfogalmazott panaszokat, hogy az összehasonlító történetírás az egyik legfontosabb, de mind a mai napig az egyik legkevésbé művelt ága a történetírásnak.³

2 Kaelble 2000: 14.

3 Bloch, Marc: Az európai társadalmak összehasonlító történelméről. In: *Uó: A történelem mestersége*. Osiris, Budapest, 1996. 169–200.

Az összehasonlító eljárás során az első nehézséget az összehasonlítandó egységek megfelelő kiválasztása jelenti. Tomka az egyik egységnek Magyarországot választotta. Így lemond az országon belüli esetleges regionális különbségek figyelembe vételéről. A kötet terjedelmét és az általa feltett kérdést tekintetbe véve ez elfogadható megoldás, de számos kérdést megválaszolatlanul hagy. A legfrissebb, 18–19. századdal foglalkozó történeti demográfiai kutatások egyik legfontosabb eredménye a nagyfokú regionális különbségek demonstrálása. Fontos és további kutatások feladata megállapítani, hogy a 20. századi agregált adatok mögött is meghúzódnak-e még regionális különbségek. Az már a kötet címéből is kiderül, hogy az összehasonlítás másik tagja Nyugat-Európa. Az egész Nyugat-Európával való mechanikus összevetés érvényessége megkérdőjelezhető, mint nem azonos léptékű elemek összehasonlítása. Tomka ugyanakkor számol ezzel a problémával. Számba veszi a nyugat-európai országok közötti különbségeket, és különböző régiókat alakít ki. Ugyanezt a nehézséget oldja fel a fentebb már bemutatott, a nyugat-európai országok közötti szórást számításba vevő statisztikai eljárás. Az összehasonlítás tagjaival szembeni utolsó kritikai megjegyzés az lehet, hogy miért Nyugat- és miért nem Kelet- avagy Közép-Európa. Egy ilyen típusú összehasonlítás azonban minden bizonnyal több technikai nehézséggel is járna. Egyrészt az adatok – különösen a század első felére – minden bizonnyal nehezebben elérhetőek, másrészt az összehasonlítás alapjául szolgálható országok folyamatos területi változása talán teljesen lehetetlenné is teszi összevethető adatsorok kialakítását.

Természetesen álnaivság lenne a recenzens részéről, ha pusztán módszertani, technikai nehézségeket tételezne fel a választás mögött. Kevés kivétellel a magyar történetírás az összehasonlításnak mindig ezt az útját járta. Bloch fejtette ki először módszeresen, hogy a „valódi” összehasonlító történetírás feladata a szomszédos és kortárs társadalmak egymással való párhuzamba állítása. A Bloch-i szöveg figyelmes olvasásából kiderül, hogy mindig egyenrangú, egymással interakcióban lévő társadalmak összehasonlítását tartja üdvösnek. Az összehasonlítás lényege itt abban áll, hogy a munka során mindkét társadalomról új ismereteket szerzünk. A különbségek és hasonlóságok azonosítása és elkülönítése során az egyik társadalom változásai a másik társadalom jelenségeinek fényében nyernek *magyarázatot* és viszont.⁴ Blochnak persze „könnyű” volt a francia, angol és német társadalomfejlődés közötti kölcsönhatások és különbségek számbavétele. A magyar történelemre nézve azonban a gyakorlatban igen nehéz, ha egyáltalán lehetséges egy ilyen, klasszikus típusú összehasonlítást végezni. A magyar történést, ha túl tekint a szűk nemzetállami kereteken, akkor a Tomka által is feltett kérdés izgatja elsősorban: „Mennyire vagyunk (voltunk) közel (Nyugat-) Európához?” Világos azonban, hogy ez nem az a (társadalom)tudományos kérdésfeltevés, aminek ideáját Marc Bloch is megfogalmazta. A kérdés mindenkor aktualitása avagy tétje persze érthető és elfogadható, de véleményem szerint nagy mértékben behatárolja és meghatározza a lehetséges válaszok készletét. Ugyanis azt az előfeltevést teszi szükségessé, hogy létezik A Tár-

4 Bloch 1996: 181–183.

sadalmi Fejlődés, ami lényegében egyet jelent a nyugat-európai folyamatokkal, és a magyar társadalom nem tehet mást, mint hogy közeledik avagy távolodik ettől. Erre alapozva könnyen meg lehet fogalmazni értékítéletet a magyar társadalom jó és rossz, avagy reakciós és progresszív korszakairól, de kérdés, így mennyivel jutottunk közelebb a korabeli társadalom megértéséhez. Jelen kötet esetében is megfogalmazható az a kérdés, hogy a nyugati folyamatokhoz képest meghatározott közeledés-távolodás meghatározása mennyiben *magyarázza* a magyar társadalomban lejátszódott folyamatokat.

El kell ismerni azonban, hogy a választott eljárásnak köszönhetően az olvasó rövid és világos áttekintésben megismerheti a nyugat-európai családtörténet legfontosabb fejleményeit. A család sokszor áll a közbeszéd és közérdeklődés középpontjában, de ritkán kerülnek szóba az általános európai folyamatok. Tomka könyvéből azonban az érdeklődő megismerkedhet a 20. századi családtörténet legfontosabb folyamataival: megtudhatja pl. hogy mit jelent „a család aranykora”, mivel magyarázható az ötvenes évek „*baby boom*”-ja, és többek között világosan kiderül, hogy a termékenység csökkenése nem valamiféle speciális „magyar átok”, hanem általános európai jelenség a 20. században, amely a demográfusok által az ún. második demográfiai átmenetnek elkeresztelt folyamat egyik legfontosabb jellemzője. A kötet további erénye, hogy nem egyszerűsíti le ezeket az európai folyamatokat, hanem a ma még nyitott kérdések esetén ismerteti a különböző, egymással vitatkozó magyarázatokat.

Amint már fentebb említettem, a kötet másik nagy erénye módszertani világossága és következetessége. Tomka könyvében egy történeti szociológiai elemzésre vállalkozik, ami azt jelenti, hogy a kérdéses jelenségeket és folyamatokat néhány kiválasztott mutató kvantitatív elemzésével értelmezi. Ma ritkán olvashatunk magyar nyelven ezzel a módszertani apparátussal írt munkát, ezért módszertani szempontból is érdemes közelebről megvizsgálni a kötetet. Itt most két pontot, a házassági szokások és a női munkavállalás elemzését szeretném kiemelni.

A házassági szokásokkal kapcsolatban Tomka a hagyományos mérőszámokat: az első házasságkötési életkort, valamint az élethossziglani cölibátus (vagyis, hogy egy generációnak hány százaléka köt, illetve nem köt házasságot) arányát vizsgálta. E két mutató alapján Magyarország a 20. század egésze során jellegzetesen különbözött Nyugat-Európától. Mind a nők, mind a férfiak jellegzetesen fiatalabb korban kötötték meg első házasságukat, és a populáció sokkal kisebb része maradt hajadon és agglegény, mint Nyugat-Európában. E mutatók mögött könnyen felismerhető a klasszikus, először John Hajnal által megfogalmazott kelet-európai házassági minta. A Hajnal az általa meghatározott házassági minták közötti eltérést a háztartás-keletkezési rendszerek közötti eltéréssel magyarázta. Nyugat-Európában a házasságkötést az a norma korlátozta, hogy az új családnak új háztartást is kellett tudni alapítani, Kelet-Európában azonban az új családok jellegzetesen közös háztartást tarthattak fenn a szülőkkel, így ez a korlát nem létezett. Most természetesen nincs alkalmunk és lehetőségünk e durva leegyszerűsítésen túl bemutatni

e modell részleteit és érvényességét.⁵ Csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Hajnal modelljében a mutatókban megragadható különbségek magyarázata a különböző paraszti társadalmak eltérő gazdálkodási rendszereiben rejtett. Tehát nem mondhatjuk sommásan pl. azt, hogy „a második világháború után azonban – különösen pedig a ’60-as évek közepe és a ’70-es évek vége között – ismét erőteljesen érvényesült Magyarországon a kelet-európai házassági minta.” (44.) Minden bizonnyal Tomka se feltételezi, hogy a ’70-es években újra előtérbe került Magyarországon az összetett háztartásokban való paraszti gazdálkodás. A kérdés valójában pont az, mivel magyarázható, hogy a ’70-es években hasonlóak a különbségek a magyarországi és a nyugat-európai házassági szokásokban a jó száz évvel azelőttivel. E megfigyelés inkább megkérdőjelezi a hajnali magyarázat érvényességét, és újra el kell, hogy gondolkodtasson mindenkit afelől, vajon mi befolyásolja a házasságkötési normákat és gyakorlatokat.

Hasonló nehézséget okoz a nők családon belüli helyzete megváltozásának értékelése. Ennek egyik mutatójául Tomka a női foglalkoztatottság arányának változását választotta. E mutató szerint a női egyenjogúság Magyarországon még a nyugat-európai mértéket is meghaladóan nőtt az ötvenes években, hiszen egyre több nő vállalt munkát. A kérdés azonban az, hogy a női foglalkoztatottság arányának növekedése vajon ugyanazt jelenti-e az ötvenes években Magyarországon, mint Nyugat-Európában.

Ilyen típusú kritika természetesen mindig megfogalmazható a statisztikai, mérhető változások elemzésére vállalkozó tanulmányokkal szemben. Tomka is érzékelteti a választott módszer korlátait: „a formai (mérhető) hasonlóságok/eltérések gyakran eleve félrevezetőek lehetnek a funkcionalitást illetően.” (13.) Ezért talán érdemesebb felhívni a figyelmet a módszertani döntésből fakadó újdonságokra, eredményekre. Azzal, hogy mára már a 20. század is történeti korszakká vált, a kutatók új típusú források történeti elemzésére is vállalkozhatnak. Az elmúlt századról már olyan statisztikai jellegű források állnak rendelkezésünkre, amelyek a szociológia tudományos kritériumait is kiállják, hiszen annak idején szociológusok, statisztikusok készítették el azokat. A második világháború utáni korszakra nézve már rendelkezésre állnak olyan források is, amelyekről a korábbi korszakok társadalomtörténetésze nem is álmodhat. Tomka is felhasználja ezeket az adottságokat, amikor például a házastársak közötti viszony változását az attitűd- és érték-vizsgálatok eredményein keresztül elemzi. Bár a kvantitatív, társadalomtudományos történetírás igazán nem mondható divatosnak (különösen Magyarországon), Tomka könyve azt demonstrálja, hogy a 20. századra vonatkozó társadalomtörténet-írás semmiképpen sem negligálhatja ezeket a módszereket és forrásokat.

A kérdés az lehet, hogy egy ilyen társadalomtörténet-írásnak hogyan kell kezelnie forrásait. Kell-e történeti értelemben vett forráskritikának alávetni az ötve-

5 Lásd erről részletesen és a magyarországi adatok elemzésével Faragó Tamás: *Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – Változatok John Hajnal tézisére. Történeti Demográfiai Évkönyv* 2001. 19–63.

nes-hatvanas években lefolytatott szociológiai vizsgálatok eredményeit, vagy azokat minden különösebb kritika nélkül használhatja a történész?

Tomka Béla kötete több értelemben is sikeresnek ítélnél. Csak kívánni lehet, hogy jusson el a szélesebb olvasóközönséghez, hogy zsebkönyvi, ismeretterjesztő funkcióját betölthesse. A nagylélegzetű összehasonlító történelmi kutatás tekintetében pedig a várható folytatás fogja eldönteni, hogy megszülethet-e belőle egy korszerű 20. századi magyar társadalomtörténet.

Sohajda Ferenc

Gérard Noiriel: Penser avec, penser contre – Itinéraire d'un historien
Paris, Belin, „Socio-Histoires”, 2003. 311 oldal

Gérard Noiriel legújabb művét leginkább talán személyes szakkönyvként lehetne jellemezni. Noiriel ugyanis könyvének első, terjedelmesebb részében azokat a gondolkodókat mutatja be, akik meghatározó befolyással voltak saját pályafutására, és akiknek koncepciói, kérdésfeltevései a mai napig ösztönzik kutatásait. Az írás másik, akár függelékként is felfogható részében a szerző saját, szakmai szempontból szokatlan életútját beszéli el. Ez a társadalomtörténészek pályafutását többnyire interjúkból megismerő magyar olvasó számára kissé különösen hat, ám Franciaországban a '70-es, '80-as évektől divatos eljárás, gondoljunk csak a műfajban leghíresebbé vált, Pierre Nora szerkesztette *Essais d'ego-histoire*-ra.¹

Noiriel a francia bevándorlás történetének talán legfontosabb kutatója, ugyanakkor számos írása, sőt könyve jelent meg a kortárs történelem, illetve a történetírás története témakörében. Magyarul ez utóbbiból ad ízelítőt *A történetírás „válsága”* címen közreadott munkája,² az ennek megjelenését követő polémiait és erre adott válaszáat összegzi új könyvének bevezetőjében (*Démocratiser l'histoire*). A szintén – már korábban közreadott – rövidebb írások gyűjteményének legfontosabb mondanivalóját egy „társadalomtudományi párbeszéd” megteremtésében látom. Noiriel egyszerre tiszteleg és kritizál: a Marc Bloch, François Simiand, Fernand Braudel, Michel Foucault, Pierre Bourdieu, és jóval meglepőbb módon Max Weber, Norbert Elias, Virginia Woolf és Richard Rorty „főszereplésével” megírt fejezetek egyszerre tükrözik a szerző személyes ízlését, illetve azt a törekvését, hogy hasznos gondolati eszközkészletet kínáljon fel a történészek számára más diszciplínák területéről.

A cél tehát a párbeszéd megteremtése, kompromisszumok keresése, noha a kötet egészét a konfliktusok hangsúlyozása jellemzi. Az első rész, mely a „szocio-történész” társadalomtudományokban betöltött (betöltendő) pozícióját tárgyalja, azt mutatja be, hogy a történész is, a társadalomtudós is kénytelen állandóan „együtt és ellen gondolkodni” valakivel, valakikkel, valamivel (szemben). Így a cím – úgy érzem – több annál, amit az alcím sugall, azaz hogy egy történész – nevezetesen Noiriel – életútját ismerjük meg az együtt/ellen opciók megsabta keretek között. Ez a logika uralja a kötet írásainak csaknem mindegyikét, az elemzett gondolkodók mindig valakivel, valamivel szemben pozicionálódnak. Ez utóbbira legjobb példa a „hagyományos” történészeket kritikai, sőt agresszív hangon támadó François Simiand-ról írt munkája, melyben a szerző kijelenti: mind a mai napig e hangvétel határozza meg a francia filozófusok és történészek vitáit (*L'«Éthique de la discussion» chez François Simiand*).

1 *Essais d'ego-histoire* (szerk. Pierre Nora), Paris, Gallimard, 1987. A kötetről érdekes írást adott közzé Jeremy D. Popkin, *Ego-histoire and Beyond: Contemporary French Historian-Autobiographers*, *French Historical Studies*, 1996, 19, 1139–1167.

2 Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága”* Budapest, Napvilág, 2001.

Noiriel interdiszciplinaritás iránti fogékonyságát jelzi az is, hogy Michel Foucault és Pierre Bourdieu jóval fontosabb szerepet játszottak intellektuális fejlődésében, mint az *Annales* történészei. Előbbiek felszabadították a marxizmus hatása alól, és elméleti keretet adtak munkáinak. Foucault meghatározó szerepét jelzi az is, hogy könyve bevezetőjének első sorában rá hivatkozik. Foucault-ról írva (*Foucault et l'histoire: les leçons d'un désenchantement*) megjegyzi, hogy a várakozásokkal ellentétben sajnos nem sikerült forradalmasítania a történetírást, illetve, hogy a történeti források iránti érdeklődése ellenére mindvégig filozófus maradt. Másik írásában azt a számára szimpatikus mozzanatot emeli ki, hogy Foucault a hatalom misztifikálásától fokozatosan a gyakorlatibb definíciók felé mozdult el, melyek lehetővé tették az „elkötelezett tudós” részvételét bizonyos kollektív mozgalmakban (*Michel Foucault: les trois figures de l'intellectuel engagé*).

Noiriel Bourdieu-fejezete (*Comprendre l'incompréhension? Hommage à Pierre Bourdieu*) ugyan a francia gondolkodó előtti tisztelgés szándékával íródott – különösen az uralkodó osztályoknak a kultúrán és az iskolai oktatáson keresztül megvalósuló szimbolikus hatalomgyakorlását „leleplező” elmélete előtt emel kalapot –, mégsem tudja megállni, hogy hozzá ne tegye: Bourdieu kombattáns szociológiája (*sociologie de combat*) sokakat elriasztott azzal, ahogy az „uralkodók” hétköznapi gyakorlatát sokszor szinte megvetően karikírozta. Végül – összegzésként is – Bourdieu egyszerre tudományos és egyben társadalmilag mozgósító szociológiaelméleti kudarcáról elmélkedik, hozzáfűzve: ez, a kutató és az értelmiségi szerep közötti feszültség élete végéig kísérte.

Virginia Woolf-fal szemben igen barátságos hangot üt meg (*Le travail sur soi dans l'œuvre de Virginia Woolf*), éppen úgy, mint a többi nem francia szerzőről írt fejezetben. Ez Norbert Elias esetében nem is meglepő – a későn felfedezett Elias reneszánszát éli Franciaországban –, persze Noiriel érdeklődéséhez, mondhatni ízléséhez az ő nemzeti identitásról, nem pedig az udvari kultúráról írt munkái állnak közel (*Un concept opératoire. „L'habitus national” dans l'œuvre de Norbert Elias*). A Max Weberrel foglalkozó rövid rész a filozófusok és szociológusok eltérő Weber-képét és ezek konfliktusát vizsgálja, dióhéjban összefoglalva a Weber-recepció francia sajátosságait (*Max Weber et le sens des limites*).

Fernand Braudel kapcsán a történészek „legitimáció-tudományának” a szociológiával és az antropológiával kialakított, konfliktusokkal terhelt viszonyát elemzi. Másokhoz hasonlóan úgy véli, Braudel hosszú időtartam koncepciója stratégiai jelentőségű a történetírás és intézményes pozíciói megerősítésében. A „tudományos vállalkozónak” titulált Braudel példáján keresztül – Braudel közösségen belüli hegemónikus pozíciójának meghatározó szerepet tulajdonít a hosszú időtartam „imperialista” koncepciójának megszületésében – Noiriel arra figyelmezteti kollégáit, hogy nézzenek szembe azzal, mit jelent egy (történeti) közösség megszervezése, ne tegyenek úgy, mintha nem tudnák, milyen politikai vonzatokkal jár ez együtt.

A Richard Rorty-ról szóló fejezetet a szerző minden valószínűség szerint provokatívnak szánta (*Richard Rorty: L'autre philosophie de l'action*). Én azonban inkább értetlenkedve olvastam a Rorty-t övező noiriel-i laudációt: számomra egyálta-

lán nem lett világos, miért is alkalmas Rorty pragmatikus filozófiája a történészek problémáinak megoldására, illetve hogy melyek is azok a mágikus „eszközök”, melyek a történészek gyakorlati munkáit előrelendítenék. A szerző ugyanis ezt alátámasztandó egyetlen példát sem idéz.

Rorty anti-fundacionalista programja mindenestre alátámasztja Noiriel érveit a különböző álláspontok elfogadására a történészi közösségen belül. Úgy véli, hogy a történészeknek javítaniuk kellene – még az egymás közötti – kommunikációjukon is, továbbá végre emancipálódniuk nemcsak a filozófusokhoz és a szociológusokhoz, hanem a politikusokhoz és – legfőképpen – az újságírókhoz. Elengedhetetlenek tartja, hogy a történészek reflektáljanak saját mesterségükre, különösen pedig a történelem tudományos státuszához kapcsolódó filozófiai vitákra, ugyanakkor reagálniuk kell a nyilvánosság elmúlt évtizedekben bekövetkezett változásaira is. Így a történészeknek a „tudományos” gyakorlat köré szerveződő valódi közösségekben kell(ene) munkálkodniuk, nemcsak a politika, hanem a közvélemény hullámaiától is függetlenül. Noiriel a történészi gyakorlat Marc Bloch-i alapelveire hivatkozik: az ítélkezéstől tartózkodásra, a „tudományos” lelkiismeretre, a módszertani szabályok betartására és a történészeknek honfitársaikkal szükséges párbeszédére (*Le statut de l'histoire dans Apologie pour l'histoire*).

Mivel a szerző meggyőződése, hogy a történészek személyes életpaszatalatai befolyásolják múltról kialakított képüket, könyvének utószavában saját történetét illeszti a történetírás történetébe (*Un désir de vérité*). Ebben egy munkáscsaládból származó fiatalember viszontagságairól olvashatunk, aki kaotikus iskolai pályafutását követően érkezett meg a történészek világába. A nem éppen ideális családi háttérű (középosztályból lecsúszott alkoholista papa, munkás mama) szerzőt lázadás vétsége miatt kirúgják a tanárképző főiskoláról, így végül a nancy-i bölcsészkaron szerzi meg diplomáját történelemből, köszönhetően az egyetem tévé-oktatási programjának. Nancy-ban belép a Kommunista Egyetemisták Szövetségébe és lelkes marxistává válik. Tíz éven keresztül gimnáziumi és kollégiumi tanár, majd két évet tölt a népi Kongóban, ezt követően a lotaringiai Longwy-ban a helyi kommunisták munkájába kapcsolódik be, még a nagy 1979–80-as sztrájkot megelőzően. A sztrájkot követően kilép a FKP-ből, szakít a középkor iránti érdeklődésével, és Madeleine Rebérioux vezetésével megírja doktori dolgozatát a Longwy vasgyári dolgozóit is érintő dezindustrializációról. Ettől kezdve fordul érdeklődése a francia migráció felé is. Végül az École Normale Supérieure-ön és az EHESS-en is megvédi diplomáját társadalomtudományokból.

Tapasztalatainak következményeképpen 1968–70-ben hangosan kritizálja az iskolarendszert és az egyetemi oktatást, illetve leszámol az olyan köztársasági mítoszokkal, mint az esélyegyenlőség vagy az egyenlő társadalmi mobilitás lehetősége. Úgy véli, az egyénnek olyan politikai erőkkal és intézményekkel kell megküzdenie, melyek zárt rendszert alkotnak és a liberális demokráciának csak bizonyos elitjét védik, ezért különösen fontos egyfelől e szféra autonóm volta, a „tudósközösségek” függetlensége a média/politika világtól, másfelől ezek nyitottsága és képessége a dialógusra.